

Єрмоленко С. Я.,*доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови Національної академії наук України*

ЛІНГВОСОФІЯ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Анотація. У статті проаналізовано семантичну багатоплановість ключових слів поезії Лесі Українки з точки зору лінгвософії та лінгвокультурології. Мовотворчість письменниці спроектовано на аксіологію мовно-естетичних знаків культури, у яких раціональне та емоційне, думка й почуття вербалізовані в різних текстових структурах. Наголошено на експресивному змісті мовних форм (висловлювань, лексичних номінацій) з антитетичним змістом. Здійснено аналіз вербалізованих понять, що естетизують онтологічний зв'язок слова з думкою і почуттям.

Запропоновано нове прочитання поезії Лесі Українки із застосуванням лінгвософської, лінгвокультурологічної рецепції мовотворчості письменниці; встановлено, як антитетичне мислення поетеси сприяло естетизації в українській культурі мовно-естетичних знаків, що мають понадчасове значення; здійснено декодування таких знаків у контексті сучасної інтегративної стилістики. Дослідження охоплює план взаємодії трьох компонентів «автор – текст – реципієнт»; зауважено, що обов'язково маємо враховувати критерій часу, а саме різночасові відношення між творенням і сприйманням тексту.

У результаті здійснення нового прочитання поетичних текстів Лесі Українки, пов'язаного з теорією інтегративної стилістики, лінгвософією поетичних текстів, встановлено індивідуально-авторську специфіку її поетичного мовомислення.

Індивідуальне мовомислення поетеси актуалізувало рефлексії творчості як особливого психічного стану, асоціативно зближеного зі стихіями пожежі, вогню, бурі, води. Розширення сполучуваності назв стихій та лексичних номінацій їхніх дій створює вербалізовані динамічні картини звукових, зорових, тактильних відчуттів. Традиційна художньо-образна й поняттєва багатоплановість лексеми *слово* репрезентує особливості індивідуальної уяви авторки, що мотивує розширення текстової семантики образних висловлювань. Образи-символи функціонують у тексті як номінації з протилежним оцінним змістом. Досконала естетична форма вербалізації межових почуттів любові і ненависті, волі і неволі сприяє поширенню висловлювань з антитетичним змістом як мовно-естетичних знаків української культури. Проблема естетизації онтологічного зв'язку слова з думкою і почуттям виходить за межі дослідження поетичної мови, оскільки стосується комунікативної функції мови.

Перспективним є дослідження експресивізації різних типів мовних контрастів, зафіксованих у текстах драм Лесі Українки.

Ключові слова: лінгвософія, Леся Українка, поетичний текст, слово, антитетичне мислення, протиставні номінації, мовно-естетичний знак.

Постановка проблеми. У контексті сучасної інтегративної стилістики та історії літературної мови потребує нового

осмислення проблема лінгвософської інтерпретації функціонально-жанрових різновидів української літературної мови, зокрема поетичного жанру як джерела формування мовно-естетичних знаків національної культури, що віддзеркалюють понадчасові ознаки пізнавальної функції національної мови, пропущені через інтелектуально-почуттєвий зміст індивідуальної мовотворчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поетичні тексти та інші жанри мовної творчості Лесі Українки були об'єктом дослідження в усталеній на кінець ХХ ст. науковій парадигмі історії української літературної мови. Так, у «Курсі історії української літературної мови» за редакцією І. Білодіда розділ «Мова творів Лесі Українки» поєднує мовно-структурний, лінгвостилістичний, мовно-естетичний аспекти дослідження текстів письменниці з акцентом на фольклорне (народнопоетичне), книжно-літературне та народно-розмовне джерела мовотворчості авторки. Мову текстів Лесі Українки досліджували С. Богдан, Л. Бублейник, Л. Голоюх, Н. Давиденко, Н. Данилюк, І. Дацюк, К. Ленець, Л. Лисиченко, О. Маленко, Л. Мацько, Т. Панько, М. Плющ та інші науковці.

Метою статті є здійснення нового прочитання поезії Лесі Українки із застосуванням лінгвософської, лінгвокультурологічної рецепції мовотворчості письменниці; встановлення того, як антитетичне мислення поетеси сприяло естетизації в українській культурі мовно-естетичних знаків, що мають понадчасове значення; проведення декодування таких знаків у контексті сучасної інтегративної стилістики.

Виклад основного матеріалу. У контексті взаємодії трьох компонентів «автор – текст – реципієнт» обов'язково маємо враховувати критерій часу, а саме різночасові відношення між творенням і сприйманням тексту. У зв'язку з цим найчастіше говорять про нове прочитання класичних текстів – творів, написаних в інших суспільно-політичних і культурно-історичних умовах, адже реципієнти перебувають у мовній ситуації, відмінній від ситуації автора твору; їхня мовна свідомість зазнала закономірних функціонально-стильових змін, а також естетично-культурних трансформацій. У сучасних лінгвостилістичних дослідженнях, присвячених аналізу художніх текстів, простежуємо взаємодію різних дефініцій мови, що визначає вибір методів дослідження й впливає на інтерпретацію текстів. Наприклад, мова – найважливіший засіб спілкування; мова – знакова система; мова – код культури; мова – простір функціонування естетичних знаків культури; мова – основа національної ідентичності; мова – виразник національної ментальності; мова – психоемоційний тип людини.

Реципієнти поетичних текстів залежно від історично зумовлених наукових парадигм акцентують увагу або на мовно-

системній організації текстів (превалює погляд на мову як систему знаків, рівневу систему), або на естетичній функції текстових одиниць чи цілісного тексту. Історичний контекст пізнання, мовний досвід реципієнтів так само впливає на виявлення конкретних мовно-естетичних знаків у поетичних текстах. «Очевидним є виокремлення науковцями естетичних преференцій поетичної мови, її здатності бути засобом естетичного пізнання світу та його художньо-образного моделювання в літературному національно-мовному тексті. Однак не можна оминати й таку іманентну ознаку поетичної мови, як її семантична непрозорість, утаємниченість, неоднозначність. Посутньо це співвідноситься зі станом неясної внутрішньої напруги, інтимних переживань, складних психологічних рефлексій людського Я» [1, с. 385].

Складними психологічними рефлексіями в поезії Лесі Українки наповнена номінація *слово*. В історії української культури, зокрема в історії релігійного і художнього стилів, існує традиція паралельного вживання лексем *мова* і *слово* на позначення засобу висловлювання думки і почуття, з переважанням лексеми СЛОВО. У контексті лінгвосфії поетичного слова Лесі Українки варто згадати символічний зміст, поліфонію Шевченкового *слова*, зокрема, про вогненне, пророче слово, яке оприявлене в поемі «Неофіти» – *Щоб слово пламенем взялось, / Щоб людям серце розтопило*. Саме такий семантичний компонент лексеми *слово* відгукується у вогнистому слові Лесі Українки, у її епітетно-метафоричних словосполученнях: *слово – проміння огнисте, палке, слова – прудкі іскри*; індивідуальних символічних образах: *слово-зброя, слово-криця, слово-меч*. Інтерпретуючи традицію вживання лексеми *слово* у творчості Г. Сковороди, Т. Шевченка, відомий дослідник історії української літератури Л. Ушкалов наголошує на символічності *слова*, на семантично-асоціативному зближенні в поемі Т. Шевченка «Неофіти» *правди слова із зорею: Тойді вже сходила зоря / Над Віфлємом. Правди слово, / Святої правди і любові / Зоря всесвітня зійшла!* [3, с. 419].

Асоціативний семантичний зв'язок *слова* із *зорею* фіксуємо в поетичному мовомисленні Лесі Українки. Як і всіх поетів, її завжди вабило зоряне небо, на якому зорі – *очі весняної ночі*. Ця метафора мотивує наступний ступінь одухотворення – *погляди, личко, сльози зірок*, коли вербалізація природного явища розкриває перед читачем можливість мови не тільки передати зорову картину, але й наповнити її настроєм, емоціями людини, як у поезії «Зоряне небо»: *Он зоря покотилась, – то гірка / Покотилась сльозина небесна. / Так, сльозина то впала. То плаче / Небо зорями-сльїзми над нами. Як тремтить тес світло! Неначе промовля до нас небо вогнями*. Остання строфа вірша контрастує своїм змістом з попередніми образами зоряного неба вже не в модальності порівняння, непевності (*неначе промовля*), а як інтонаційно наголошене твердження, висловлене у перших двох рядках строфи: *Горда, ясна, огнистая мова! / Летється промінням річ та велична!* Наступні два рядки – це так само контраст, оскільки наявне формальне й висновково-смісловне протиставлення: *Та ми прагнем лиш людського слова, / І німа для нас книга одвічна*.

Одвічна книга природи не була німою для мовомислення Лесі Українки. Поетеса насамперед шукає у природі сильних відчужань стихії, а саме *води, бурі, гучного прибою, вогню*, і такою силою хоче наділити свої слова: *Промінням ясним, хвилями буйними, / прудкими іскрами, летючими зірками, / палкими блискавицями, мечами / хотіла б я вас виховати, слова! / Щоб ви луна*

гірську будили, а не стогін, / щоб краляли, та не труїли серце, / щоб піснею були, а не квилінням. // Вржайте, ріжете, навіть убивайте, / не будьте тільки дощиком осіннім, / палайте чи паліть, та не в'яліть! (Ритми I «Де поділися ви, голосні слова...»).

Дія *голосного огнистого слова*, яке може навіть *убивати, палити, різати, вражати*, протиставлена номінаціям із протилежною семантикою: *квиління, в'яліти* тощо. Антитетичне мислення поетеси виявляється в настроєвому контрасті наступних пісенних ритмів: *Чи тільки ж блискавицями літати / Словам отим, що з туги народились? / Чому ж би їм не злинути угору, / мов жайворонка спів, дзвіночком срібним?* (Ритми II «Чи тільки ж блискавицями літати?»).

Для поетичного мовомислення Лесі Українки показове асоціативно-текстове притягання лексичних номінацій *пісня, спів, мова, розмова, слово*. Кожне з них мотивує контрастно-означальні функції на зразок: *Усе одбивається в пісні, як в морі: / Рожевая зоря, й червона кров, / І темна ненависть, і ясна любов, / І племінь пожару, і місяць, і зорі* («Поет під час облоги»).

Місію поета бачить письменниця у його суспільній функції підтримувати людей своїм словом, вільною піснею. Епітети *вільний, вільна, вільне*, уживані щодо *слова, пісні, людини*, естетизовані у творах Лесі Українки, як і концепт *воля*, адже тільки про одне слово *воля* поетеса написала окремий твір «Одно слово». Лексико-семантичний контраст [4], з одного боку, *воля, вільний, вільно*, а з іншого, – *неволя, темниця, тюрма, кайдани*, простежуємо у багатьох творах Лесі Українки. До мовно-естетичних знаків української культури належать відомі слова поетеси з твору «Давня казка»: *Не поет, у кого думки / Не літають вільно в світі, / А заплутались навіки / В золотій тонкій сіті. // Не поет, хто забуває / Про страшні народні рани, / Щоб собі на вільні руки / Золоті надіть кайдани!*

Естетизації наведених поетичних рядків сприяють метафоризація дієслів, синтаксично-інтонаційний лад вірша з повторами, градація експресивних заперечних конструкцій та оксиморон *золоті кайдани*. Тенденція висловлювати логічне протиставлення через фігуру оксиморона – це стильова ознака мови Лесі Українки: *Занадто гарне ти, моє вигнання! / Занадто вільна ти, моя в'язнице!* («Три хвилини»).

Традиційний поділ на громадянську та ліричну поезію не завжди можна застосувати до текстів Лесі Українки. Темі соціальні вербалізовані через залучення антонімів на зразок *темний – світлий, темнота – світло, вогонь; щастя – горе, лихоліття*. Однак не тільки в протиставленні антонімічної семантики лексем, які виконують функцію одномірного контрасту, виявляється специфіка антитетичного мовомислення поетеси. Таке протиставлення наявне в семантиці одного слова й одного словосполучення (оксиморон): *Де тії струни, де голос потужний, / де тее слово крилате, / щоб заспівали про се лихоліття, / щастям і горем багате? // Щоб понесли все приховане в мурах / геть на просторі майдани, / щоб переклали на людську мову / пісню, що дзвонять кайдани?* («Де тії струни, де голос потужний...»).

На антонімічних відношеннях слів *плакати – сміятися, любов – ненависть* побудовані висловлювання контрастного змісту, що виконують функцію мовно-естетичних знаків: *Щоб не плакати, я сміялась* («Як дитиною, бувало...»); *Плачу я, щоб не сміятись* («Як дитиною, бувало...»); *Що ж! тільки той ненависті не знає, / Хто цілий вік нікого не любив!* («Товарищи на спомин»); *Мене любов ненависті навчила* («Грішниця»).

Лірична поезія так само актуалізує багатовекторну семантику названих антонімів, проте, потрапляючи в тексти, що розкривають психологію творчості, внутрішній стан людини, ці антонімічні назви стають основою формування, наприклад, знакового для ідіостилі поетеси коду «поетична уява», в якому простежуємо такі субкоди, як *фантазія, мрія, сон*. Це особливий внутрішній стан людини, коли емоції переполюють душу і для них у мові немає слів: *Коли дивлюсь глибоко в любі очі, / в душі цвітуть якісь квітки урочі, / в душі квітки і зорі золотії, / а на устах слова, але не тії, / усе не ті, що мріються мені, / коли вночі лежу я у півсні. / Либонь, тих слів немає в жодній мові, / та цілий світ живе у кожнім слові, / і плачу я й сміюсь, тремчу і млію, / та вголос слів тих вимовить не вмію* («Коли дивлюсь глибоко в любі очі...»). *Невимовні слова* – це найвищий ступінь емоційної напруги, мовної творчості, особливий стан збудження, бажання «достати струн живих» і грати на них «потужну пісню», тобто творити.

Стан щасливого творчого натхнення, пошук чарівливої мови фіксуємо в поетичному контексті «ну: *Була я щаслива, безмірно щаслива; / Приснилось мені... та того не списать! / Де в світі є мова така чарівлива, / Щоб справжнєє щастя могла розказать?* («Сон літньої ночі»).

У поезії Лесі Українки семантика слів *мрія, сон, фантазія* контрастує із символом *вогню*, який постає у творчій уяві як «божа іскра» натхнення, порівняймо зорову динамічну картину: *Бачили ви, як велике багаття / Кида вогонь аж до хмар? / «Божая іскра» – то тяжке прокляття, / Дикий і лютий пожеар. / Вогнища того не може людина / Ні запалить, ні вгасить, / В кого ж запала хоч іскра єдина, – / Вік її буде носить!* («Божа іскра»).

Конкретно-чуттєві образи зорових, звукових, тактильних відчуттів передають стан внутрішнього неспокою, хвилювання, захоплення, тобто рефлексії творчого Я. Психологія мовотворчості Лесі Українки відбиває складну взаємодію семантики слів-символів, взаємодію раціонального і почуттєвого в поетичній уяві, що завжди реально забезпечує «своєрідне продовження роботи духу, для якого мова прокладає шлях» [5, с. 421].

Для вербалізації межових почуттів любові і ненависті, волі і неволі Леся Українка знаходила в українській і світовій культурі суголосні мотиви, прецедентні імена, які через століття змушують читачів хвилюватися, замислюватися над вічними проблемами життя людей, націй: *Полум'ям вічним на жсах всім нащадкам / Дантове пекло палає; / пекло страшніше горить в нашім краю, – / чом же в нас Данта немає?* («Де ті струни, де голос потужний...»).

Розмовляючи із сучасниками, поетеса через своє сприйняття розкривала найтонші грані людських почуттів і теоретично обґрунтовувала потребу ширшої, настроєвої розмови з читачем. У січні 1903 року в листі до Івана Франка Леся Українка писала: «Але я думаю, що, власне, ті наші думки і почуття чогось варті, які нам або страшно, або «трохи соромно» нести «геть на розпуття шляхове», – значить, то ширі, інтенсивні почуття, або гарячі, або до болю холодні, але не літні, а, власне, автор «Апокаліпсиса» дав добру науку не так людям взагалі, як власне поетам та артистам: будь гарячий або холодний, але не теплий» [2, с. 13].

Висновки. Нове прочитання поетичних текстів Лесі Українки пов'язане з теорією інтегративної стилістики, лінгвософією поетичних текстів. Символіка багатозначної лексики *слово* мотивована рефлексією почуттєвого і раціонального. Вона розкривається в контексті мовної творчості і проєктується на межові емоційні стани митця. Поняття «слово», «думка», «почуття» вербалізуються в антитектичному мовомисленні поетеси і оприявлені в мовно-естетичних знаках української культури.

Література:

1. Маленко О. Металогія – автологія в сучасній поетичній творчості: опозиція чи органічна контамінація художніх ресурсів мови? *Незгасимий СЛОВОСВІТ* : збірник наукових праць на пошану професора В. Калашника. Харків : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2011. 696 с.
2. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 12. Листи (1903–1913). Київ : Наукова думка, 1979. 694 с.
3. Ушкалов Л. Моя Шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Київ : Дух і літера, 2019. 560 с.
4. Чабаненко В. Стилїстика експресивних засобів української мови : монографія. Запоріжжя : ЗДУ, 2002. 351 с.
5. Шляхова Н. «Спроба виразити невиражальне» (Потебнянська теорія автора). *Вісник Харківського університету. Серія: Філологія*. 2000. № 491. С. 420–423.

Yermolenko S. Linguosphy of poetic texts of Lesya Ukrainka

Summary. The article analyzes the semantic versatility of the key words of Lesya Ukrainka's poetry from the point of view of linguosphy and linguocultural studies. The writer's language creation is designed on the axiology of linguistic and aesthetic signs of culture, in which rational and emotional, thought and feeling are verbalized in different textual structures. The paper emphasizes the expressive content of language forms (utterances, lexical nominations) with antithetical content. An analysis of verbalized concepts that aestheticize the ontological connection of a word with thought and feeling is performed.

A new reading of Lesya Ukrainka's poetry with the use of linguosphy, linguoculturological reception of the writer's language creation is offered; established as the antithetical thinking of the poetess contributed to the aestheticization in Ukrainian culture of linguistic and aesthetic signs that have timeless significance; decoding of such signs in the context of modern integrative stylistics is carried out. The study covers a plan of interaction of three components: *author – text – recipient*; It is noted that we must take into account the criterion of time – the time relationship between the creation and perception of the text.

As a result of a new reading of Lesya Ukrainka's poetic texts, connected with the theory of integrative stylistics, linguosphy of poetic texts, the individual-author specificity of her poetic linguistic thinking has been established.

The poetess's individual language thinking actualized the reflections of creativity as a special mental state, associatively close to the elements of fire, fire, storm, water. Expanding the compatibility of the names of elements and lexical nominations of their actions creates verbalized dynamic pictures of sound, visual, tactile sensations. The traditional artistic and figurative and conceptual versatility of the token word represents the peculiarities of the author's individual imagination, which motivates the expansion of the textual semantics of figurative expressions. Symbolic images function in the text as nominations with opposite evaluative content. The perfect aesthetic form of verbalization of borderline feelings of love and hate, freedom and bondage contributes to the spread of statements with antithetical content as linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture. The problem of aestheticizing the ontological connection of a word with thought and feeling goes beyond the study of poetic language, as it concerns the communicative function of language.

The study of the expression of different types of linguistic contrasts recorded in the texts of Lesya Ukrainka's dramas is promising.

Key words: linguosphy, Lesya Ukrainka, poetic text, word, antithetical thinking, opposing nominations, linguistic and aesthetic sign.